

מעוף על כנפי הזיכרון: קווים ליצירת נאווה סמל לילדים ונוער

ד"ר סמדר פלק-פרץ

נאווה סמל אצרה בקרבה סיפורים רבים.

כציפורים היו המה -

מותחים נוצות צבעוניות בנשמתה, וממתינים לאותותיה לפרוש כנף ולצאת אל העולם.

היו לי הזכות והעונג להשתתף בסדנת כתיבה בהנחיית נאווה סמל, כשנה טרם מותה.

הגעתי לסדנה, תוך שאני מכינה את עצמי לפגוש יוצרת ידועה ורבת פעלים, מורמת מעם על כנפי הישגיה ותהילתה.

הופתעתי לפגוש אישה חמה ופתוחה, סקרנית ושנונה, מלאת חיים וחיוניות, אמנית ויוצרת בכל נימי נפשה, הכמהה להקשיב לתלמידה ולשתפם ברזי עולמה.

פועלה הספרותי של נאווה סמל (1954-2017) נפרש לאורך שלושים וחמש שנים, שבמהלכן פרסמה מגוון יצירות, בז'אנרים שונים, עבור קהל קוראים מגוון: מבוגרים, ילדים ונוער, וחוסים מקשרים ביניהן. אחד מחוסים אלה הוא העיסוק בשאלות הנוגעות לזהות על רבדיה, וכדברי ל' שטייר-לבני: "יצירותיה הן נדידה אינסופית בין תחנות ומרחבים שונים העוסקת בשאלות של זהות אישית וקולקטיבית, ישראלית ויהודית".¹

נאווה כתבה 22 ספרים ומחזות, מהם עשרה ספרים לילדים ולנוער; תשעה מאלה ראו אור בימי חייה, וספר הילדים **הפמוטים שלנו** (2018) יצא לאור לאחר מותה. רבים מספריה תורגמו למספר שפות, וחלקם אף עובדו למחזות וליצירות אופרה. נושא משמעותי ביצירתה, המתקשר לזהות ולזיכרון ומזוהה עם פועלה הכולל, הוא הנצחת זיכרון השואה. כבת לניצולי שואה, היטיבה סמל לבטא ביצירתה את ההתמודדות המורכבת והטעונה של בני הדור השני עם רישומו והשפעתו של משא השואה. קובץ סיפורה **כובע הזכוכית** (1985) היה היצירה הספרותית הראשונה שכללה דמויות ספרותיות, בנים ובנות לניצולי שואה, המתוארים כ"נשאי זיכרון"² המתמודדים עם מטען מורכב. ספריה הנוספים למבוגרים, **צחוק של עכברוש** (2001) ו**ראש עקום** (2012), העלו אף הם סוגיות מורכבות, המתקשרות לאימי השואה ולעיצוב הזיכרון האישי והקולקטיבי בהשפעתם.

השוואת ספריה של סמל בנושא השואה המכוונים למבוגרים, לספריה העוסקים בנושא זה המיועדים לילדים, משקפת דרכי ייצוג שונות. ספריה למבוגרים מציגים את זיכרון השואה באופן החושף את הקורא לאכזריות ולזוועה שפקדו את בני הדור הראשון, ואשר זכרם רודף את בני הדור

1 ראו: שטייר-לבני, ל' (2017). "לעצב את הזיכרון: עיון ביצירותיה של נאווה סמל", ynet, 3 בדצמבר, 2017.
2 זהו ביטוי שטבעה נאווה סמל; "כולנו נשאי זיכרון", כך אמרה, "וזה תקף לכל מקום שאנחנו מגיעים אליו". ראו כתבה שהתפרסמה לקראת יום השואה הבינלאומי במעריב 26 בינואר, 2017. הספר **כובע הזכוכית** זכה בפרס משואה.

השני ללא רחם. בספריה לילדים ולנוער נחשף הנושא באופן מבוקר, תוך הקפדה להציג יסודות של נחמה ותקווה. על הבדלי הייצוג המתבקשים בין כתיבה למבוגרים לכתיבה לילדים בנושא השואה עמד הסופר אהרון אפלפלד, אשר חווה בילדותו את אימי השואה והלך לעולמו השנה, כחודש לאחר פטירתה של נאווה סמל. ראוי לציין כי בין אפלפלד לסמל התקיים קשר קרוב וכי לשיח ביניהם היה ביטוי משמעותי במדיה הישראלית.³

אפלפלד מדגיש במאמרו כי חשוב להציג בפני הילדים את הנושא, אך יש להתחשב בקפדנות במאפייניו ההתפתחותיים-רגשיים של הילד. לדבריו: "ההנחה הרווחת שיש דברים שיש להעלים מן הילדים היא [...] הנחה שגויה" (2014, עמ' 25). עוד מדגיש אפלפלד, כי "גם ילדים צמאים להכיר את העולם שהם חיים בו" וכי "כדאי לספר להם על חולשות בני האדם, על כאבים פיזיים ונפשיים". שהרי "החיים אינם עטופים במוך" (שם, עמ' 26). עם זאת יש להקפיד על חשיפה במידה נכונה: "אסור להפחיד. אם מדובר בשואה, אסור להראות זוויות רק כדי להעצים את הזוועה. דמיונו של הילד הוא לעיתים עז יותר משל המבוגר. די לרמוז, בלא פירוט מאיים" (שם, שם).

שלוש מתוך יצירותיה של סמל לילדים ונוער מתקשרות לנושא השואה: ספרה לבני הנעורים **גרשונה שונה** (1988), מציג את סיפורה של גרשונה, ילדה בעלת שם מוזר, בת לניצולי שואה, החווה נידוי חברתי וכמהה ליצור קשרים חברתיים. הספר מתמקד בקיץ אחד, שבמהלכו נרקם קשר ידידות מנחם בינה לבין סבה העיוור, המגיע מאמריקה לאחר שנות היעדרות רבות; רומן החניכה **לעוף מכאן** (2004), אשר פורסם לראשונה כרומן למבוגרים בשם **מוריס חביבאל מלמד לעוף** (1988) מגולל את סיפורה של הדרה, ילדה יתומה מאם, הלומדת את רזי התעופה על פני האדמה מסנדלר המושבה, ניצול שואה מן האי ג'רבה, הסמוך לתוניס. רומן זה הוא למעשה יצירת הספרות הראשונה אשר השמיעה את קולו של ציבור ניצולי השואה יוצאי צפון אפריקה; ספרה האחרון לילדים, **הפמוטים שלנו** (2018), מציג את סיפורה של רוחל'ה, הילדה הקטנה מן השטעטל, אשר הקפידה לשמור את זוג הפמוטים הפגומים והעקומים שמסרה לה אימה, שיינדל'ה, לאורך דרך התלאות שחווה בתקופת השואה עד שהגיעה לארץ ישראל. לקראת סוף הספר, המלווה באיוריו העדינים ודקי המבע של המאייר גלעד סליקטר, נארגים יחד בדיון ומציאות, עבר והווה, מוות וחיים, חושך ואור, כאשר נחשפת זהותה של המספרת-מחברת, נאווה (שינדל'ה, ביידיש) כבתה של רוחל'ה, נכדתה של שיינדל'ה, השומרת מכל משמר על אוצרה, פמוטי אימה וסבתה, בביתה שבארץ ישראל.

פמוטיה של שיינדל'ה אינם כלילי יופי; להפך, הם מייצגים את הפגום, השונה והאחר, שסמל מציגה אותו כחלק בלתי נפרד מן הקיום ואף כנחוץ וחיוני לו. בכך מהווה ספר זה חוליית קשר נוספת

3 השניים יצאו יחד במסגרת משלחת לאוקראינה, אשר לוותה בצוות צילום. בעקבות זאת נוצר סרט תיעודי, אשר שודר בטלוויזיה החינוכית. ראו רשומה **במעריב**, גיליון סוכות 1998, הכלולה באתר הבית של סמל, <http://www.navasemel.com/%D7%99%D7%A6%D7%99%D7%A8%D7%94/%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/%D7%9E%D7%A1%D7%A2-%D7%9C%D7%90%D7%95%D7%A7%D7%A8%D7%90%D7%99%D7%A0%D7%94>

בין ספריה לילדים וספריה למבוגרים, העוסקים בנושא האחר בחברה, וביניהם: הנובלה למבוגרים **הילד עם העיניים** (1984), המציגה את סיפורה של תלמה, אם לילד בעל תסמונת דאון; **מעופפת** (2016),⁴ ספר הפנטזיה לנוער, המגולל את סיפורה של ארלינדה, נערה יתומה, אשר מגיעה לשלב בגרות ומגלה בעצמה פגם המבדיל אותה מחברתה; **וילדת הפעמון** (2015), ספרה לילדים, המפגיש את הקורא עם קוני, ילדה יתומה מאם הנאלצת לעזוב את ביתה וחבריה ולעבור לבייג'ין בשל עבודת אביה. קוני לומדת להתמודד עם מורכבות חייה באמצעות תרבות זרה, המאפשרת לה לראות את מציאות חייה באופן אחר.⁵

מוטיב נוסף בכתביה של סמל הוא התעופה. הכמיהה לעוף, כחלק מהניסיון האנושי לחצות גבולות, כחלק מהסירוב הילדי להתבגר, וכחלק מהרצון לשמר את הילד הפנימי, המזוהה, בין השאר, עם דמותו של פיטר פן, גיבור יצירתו הבלתי נשכחת של ג'יימס מת'יו בארי (James Matthew Barrie), באה לידי ביטוי בכמה מיצירותיה לילדים ולנוער. בין יצירות אלה ניתן למנות את מחזור שירי הילדים **ישן הוא ער במקום אחר** (2000), המוקדש לזמן השינה, שבו עפות המחשבות למחוזות רחוקים; את ספרה לבני הנעורים **מעופפת** (2016); ואת רומן החניכה לנוער **לעוף מכאן** (2004). ברומן אחרון זה לומדת לבסוף הדרה ממוריס חביבאל, כי חרף העובדה שלא תוכל לעוף כציפור, היא תוכל לפרוש כנף על פני האדמה, ולהיעזר בזיכרון אמה המתה כמקור כוח, אשר יסייע לה בדרכה.⁶

במהלך כתיבתה של רשומה זו יכולתי להרגיש, לפרקים, את קולה של נאוה ואת ישותה מדברים אלי מתוך דמותה הספרותית של הדרה, הכמהה לעוף, והרהרת:

האומץ להשמיע את קולם של בני הדור השני,

התעוזה להנכיח את סיפורה של שואת יהדות ג'רבה,

הרגישות הטמונה בעצם ההקשבה לקולו של האחר בחברה והדהודו ברבים –

מה כל הללו אם לא תעופה בלתי נלאית?

וכמה מורכב הדבר לכתוב בלשון עבר על אישה כל כך חיה, אשר פיעמו בקרבה כל כך הרבה סיפורים שביקשו להיוולד, כמו תינוקות, כמו ציפורים הכמהות לפרוש כנף.

במהלך הכתיבה הבנתי כי הדרך להתמודד עם המוות, להחיות ולחיות בתעופה בלתי נלאית, היא כפי שהציעה נאוה, באמצעות קולו של מסיה מוריס חביבאל:

"את תחברי את האצבעות שלך לאדמה. תחשבי שהאדמה היא בטן ענקית ושוכבים בה בשקט גמור שורשים וחרקים וזוחלים. את כועסת על האדמה, אבל תזכרי שבבטן שלה נחים הפרחים שיעלו באביב הקרוב, אחרי שהם ישתו את כל הגשם. באדמה נחים כל

4 הספר נכתב בשם העט של סופר בדיוני, הואן בי לנדי, המגולל את תולדות היקום הפנטסטי מרקוריום.

5 הספר עובד למחזה מוסיקלי לילדים והועלה בתיאטרון בית לסין.

6 ספרים נוספים שכתבה נאוה משקפים תחנות בחייה ממסעה כרעיה וכאם; ביניהם: אוסף שיריה למבוגרים **שירי הריץ ולידה** (1982), ספר הילדים **מי גנב את ההצגה** (1997), וספר שיריה לפעוטות **לילונה** (1998).

האנשים שאהבנו ואנחנו עדיין אוהבים. כולם קרובים אלייך ודוחפים אותך למעלה. הם שיתנו לך את הכוח לעוף!" (סמל, 1988, עמ' 92).

וכך חיברתי אצבעותיי בתפילה לאדמה, חשבתי על נאווה אשר בוודאי, כדרכה, ממשיכה ליצור במעוף אין-סופי, בעולמות אחרים - - -
והמילים כתבו את עצמן.
יהי זכרך ברוך ותהי נשמתך צרורה בצרור החיים.

ביבליוגרפיה:

ספרי נאווה סמל

- (1982). **שירי הריון ולידה**. תל אביב: ספריית פועלים.
- (1984). **הילד מאחורי העיניים; אחת זקנה**. תל אביב: אדם.
- (1985). **כובע הזכוכית**. תל אביב: עם עובד.
- (1988). **גרשונה שונה**. תל אביב: עם עובד.
- (1988). **מוריס חביבאל מלמד לעוף**. תל אביב: עם עובד.
- (1997). **מי גנב את ההצגה**. תל אביב: משכל.
- (1998). **לילונה**. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- (2000). **ישן הוא ער במקום אחר: שירי לילה**. תל אביב: ספריית פועלים.
- (2004). **לעוף מכאן**. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- (2015). **ילדת הפעמון**. קרית גת: דני ספרים.
- (2016). **מעופפת**. אור יהודה: זמורה-ביתן.
- (2011). **צחוק של עכברוש**. תל אביב: משכל.
- (2018). **הפמוטים שלנו**. ראשון לציון: משכל.

מאמרים ורשומות באתרי אינטרנט:

- אפלפלד, א' (2013). "מה בין כתיבה לילדים לכתיבה למבוגרים?" **ספרות ילדים ונוער**, 138: 25-29.
- שטייר-לבני, ל' (2017). "לעצב את הזיכרון: עיון ביצירותיה של נאווה סמל", **ynet**, 3 בדצמבר, 2017.
- שטוטלנד, א' (2017). "בשם ההורים: בני הדור השני לשואה הפכו לזירת שימור הזיכרון", **אתר "מעריב"**, 26 בינואר, 2017.